

تجربه زیسته بزرگسالان از فرصت‌ها و تهدیدهای فضای مجازی: یک مطالعه کیفی

آرزو غفوری^۱، کیوان صالحی^۲

چکیده

فضای مجازی، با تشکیل مرزهایی نوین در ارتباطات اجتماعی، زمینه‌شکل‌گیری فرصت‌ها و تهدیدهایی را برای انسان ایجاد کرده است. پژوهش پیش‌رو تلاش دارد تجربه زیسته بزرگسالان از فرصت‌ها و تهدیدهای ناشی از فعالیت در فضای مجازی را شناسایی کند. بدین منظور با استفاده از راهبرد نمونه‌گیری هدفمند از نوع ملاکی، تعداد ۲۲ مصاحبه ایمیلی با سؤال‌های باز انجام شد. بزرگسالان در چهار خوشه مجزا به سؤال‌ها پاسخ دادند. برای دقت در تحلیل داده‌ها، از نرم‌افزار مکس کیو دی ای نسخه ۱۲ استفاده شد. برای افزایش اتکاپذیری، تأییدپذیری، باورپذیری صحت داده‌ها، از شیوه‌های «بازرسی و بازبینی در زمان کدگذاری»، «بهره‌گیری از نظرات همکاران پژوهشی و تأیید آن‌ها»، «تبیین جزئیات دقیق فرایند گردآوری و تحلیل داده‌ها»، «درگیری طولانی مدت» و سه‌سوسازی استفاده شد. در بخش فرصت‌های فضای مجازی و در خوشه‌های خانوادگی، فرزند یا دانش‌آموز و جامعه، به ترتیب «آگاهی از اخبار روز و تسهیل در انجام امور خانواده»، «استفاده از اخبار روز، افزایش سطح اجتماعی شدن و همگرایی با دوستان» و «کاهش هزینه‌ها» به‌مثابه مهم‌ترین درون‌مایه شناسایی شد. در مؤلفه تهدیدهای فضای مجازی، تقریباً همه درون‌مایه‌ها از لحاظ تکرار دارای وزن یکسانی بودند و تنها در دو خوشه فردی و خانوادگی، تکرار کدهای مربوط به درون‌مایه اتلاف وقت، بیشتر بوده است. نتایج نشان داد که به‌رغم وجود فرصت‌های بی‌شمار فضای مجازی، به دلیل فقدان آموزش مناسب و کافی، تهدیدهای برآمده از فضای مجازی روز به روز بیشتر نمایان و اثرگذار می‌شود و ضرورت آموزش فراگیر سواد رسانه‌ای و مدیریت این فضا بیش از پیش احساس می‌شود.

واژه‌های کلیدی

فضای مجازی، شبکه‌های اجتماعی، فرصت‌ها، تهدیدها، بزرگسالان، رویکرد کیفی

تاریخ پذیرش: ۹۸/۰۵/۲۱

تاریخ دریافت: ۹۷/۰۵/۰۸

۱. کارشناسی ارشد آموزش بزرگسالان، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه تهران، تهران، ایران
arezu.ghafouri@ut.ac.ir

۲. استادیار سنجش آموزش دانشگاه تهران، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه تهران، تهران، ایران
keyvansalehi@ut.ac.ir (نویسنده مسئول)

مقدمه

فضای مجازی، مرز تازه‌ای در ارتباطات اجتماعی ایجاد کرده است. افراد در آن دوستی‌ها و دشمنی‌هایی ایجاد می‌کنند و در آن کارهایی انجام می‌دهند و چیزهایی می‌گویند که در دنیای واقعی و رودررو هرگز مطرح نمی‌کنند. امروزه کمتر انسانی را می‌توان یافت که ساعتی از وقت خود را صرف استفاده از فضای مجازی نکند و رفتار و افکارش تحت تأثیر آن قرار نگیرد (زندوانیان، حیدری، باقری و عطارزاده، ۱۳۹۲).

جیمز (۲۰۱۶) سطوح فضای مجازی در حال رشد را این‌گونه به تصویر کشیده است (شکل ۱): که نشان از رشد فزاینده استفاده انسان از این فضا دارد.

شکل ۱. پیش‌بینی رشد سطوح فضای مجازی^۱ (James, 2016)

فضای مجازی، با ایجاد مرزهایی نوین در ارتباطات اجتماعی، زمینه شکل‌گیری فرصت‌ها و تهدیدهایی را برای انسان ایجاد کرده است. مرور تاریخ تحولات، نشان می‌دهد که همسو با

۱. اگزابایت (به انگلیسی: Exabyte) واحدی از اطلاعات و برابر ۱۰۲۴ پتابایت است. کوتاه شده آن (EB) است.

زتابایت (به انگلیسی: Zettabyte) واحدی از اطلاعات و برابر ۱۰۲۴ اگزابایت است. کوتاه شده آن (ZB) است.

آی پی: نشانی پروتکل اینترنت به انگلیسی: Internet Protocol Address

پیشرفت فناوری، فرصت‌های^۱ جدید ایجاد می‌شود و همیشه کسانی هستند که از فناوری جدید، به نفع خود سوءاستفاده می‌کنند (James, 2016). یکی از کارکردهای اینترنت، تولید و بازتولید معنا و اشاعهٔ نماد و الگوهای رفتاری بین جوانان محسوب می‌شود (فرخ‌نیا و لطفی، ۱۳۹۰).

طبق پژوهش ربیعی و محمدزاده (۱۳۹۱)، استفاده اجتماعی از اینترنت، تأثیر مستقیمی بر انزوای اجتماعی دارد. بین قرار گرفتن در معرض پیام‌های رسانه‌ای و قرار دادن اولویت رسانه‌ها به‌عنوان اولویت خود، همبستگی مثبتی وجود دارد (فرخ‌نیا و لطفی، ۱۳۹۰). هرچند که تهدیدهای فضای مجازی می‌تواند بسیار و متنوع باشد، اما فرصت‌های فناوری، انسان را به خود جذب می‌کند؛ ایده‌های جدید، محصولات و شیوه‌های نو زندگی و فرصت‌های اقتصادی تازه، همهٔ ما را به خود جذب می‌کند. همچنین راه‌های جدید و متفاوت راه‌اندازی کسب‌وکار از فرصت‌های فضای مجازی است (James, 2016).

فضای مجازی می‌تواند نقشی دوگانه در امنیت‌زایی یا امنیت‌زدایی اجتماعی ایفاء کند؛ زیرا از یکسو می‌تواند به‌عنوان ابزاری قدرتمند در عرصهٔ اطلاع‌رسانی بکار گرفته شود اما از دیگرسو و به رغم تمام فواید آن، می‌تواند در صورت رهاشدگی و فقدان آموزش مناسب و فرهنگ‌سازی، تهدیدها و خطرهایی نیز برای جامعه و بشر در برداشته باشد به طوری که امروزه، بخش عمده‌ای از جرائم مربوط به حوزهٔ رایانه، اینترنت و فضای مجازی، امنیت اجتماعی را هدف قرار داده‌اند (یاسمی‌نژاد، آزادی و امویی، ۱۳۹۰). در صورت کم‌توجهی به ارتقای سواد رسانه‌ای در جامعه، شبکه‌های اجتماعی می‌تواند بستری برای ایجاد آسیب‌های جدی در حیطه‌های خانوادگی، اخلاقی، فرهنگی، مذهبی، روانی و جسمی را فراهم آورد چرا که طبق یافته‌های مطالعه کشن‌زارع و صالحی (۱۳۹۵)، بخش قابل توجهی از کاربران این شبکه‌ها، نسبت به وجود این آسیب‌ها آگاهی چندانی نداشته و بعد از عضویت و حضور در این شبکه‌ها با این پیامدهای منفی مواجه می‌شوند.

فضای سایبری می‌تواند زمینه‌ساز بروز مکانی برای افزایش خشونت و بهره‌برداری از زنان و کودکان باشد (Harrison, 2006). ترس و بیم از تخریب مبانی اخلاقی و اجتماعی، نداشتن امنیت روانی و فرهنگی ناشی از هجوم اطلاعات آلوده و مخرب از طریق اینترنت و فضای مجازی واکنشی کاملاً منطقی است، زیرا هر جامعه‌ای چارچوب‌های اطلاعاتی خاص خود را دارد و طبیعی است که هر نوع اطلاعاتی که این حدود مرزها را بشکند می‌تواند سلامت و امنیت جامعه را به خطر اندازد. بکارگیری روش‌ها و راهکارهای مختلف برای پیشگیری از نفوذ

داده‌های مخرب و مُضر و گزینش اطلاعات سالم در این شبکه‌ها رو به افزایش است (هاتف، ۱۳۸۶). با توجه به رشد فزاینده استفاده از فضای مجازی توسط افراد، پژوهش پیش‌رو بر آن است تا تجربه زیسته بزرگسالان از فرصت‌ها و تهدیدهای ناشی از فعالیت در فضای مجازی را شناسایی و بازنمایی کند. بدین‌منظور این پرسش که «بزرگسالان درباره فرصت‌ها و تهدیدهای ناشی از فعالیت در فضای مجازی برای خود، خانواده، فرزند یا دانش‌آموز و جامعه خود، چه درکی دارند؟» صورت‌بندی شد.

چارچوب مفهومی

این پژوهش، بر اساس رویکرد پژوهش کیفی انجام شده است. در پژوهش‌های کیفی تلاش می‌شود واقعیت همان‌گونه که هست و به وسیله شرکت‌کنندگان تجربه‌شده و درک می‌شود، بازنمایی گردد. در این مطالعات، فرض بر این است که دنیای اجتماعی و واقعیت‌های آن، به وسیله انسان خلق می‌شود از نظر (Ghafoori & Salehi, 2017) چارچوب مفهومی، مجموعه‌ای از دستورالعمل‌هاست که یک محقق ممکن است، انتخاب کند (Walsh, Holton, Bailyn, 2015) با توجه به تفاوت‌های فلسفی - پارادایمی دو روش کمی و کیفی، در بررسی‌های کیفی به جای استفاده از چارچوب نظری برای تدوین و آزمودن فرضیه‌ها، از چارچوب مفهومی برای استخراج سؤال یا سؤال‌های تحقیق استفاده می‌شود (صالحی، بازگان، صادقی و شکوهی‌یکتا، ۱۳۹۴). با توجه به این تفاسیر، سعی شد تا با استفاده از رویکردی ژرفانگر، تجربه زیسته بزرگسالان از فرصت‌ها و تهدیدهای ناشی از فعالیت در فضای مجازی مورد واکاوی و بازنمایی قرار گیرد.

روش پژوهش

این پژوهش از این نظر که یافته‌های آن می‌تواند مورد استفاده متولیان فضای مجازی، قرار گیرد، در زمره پژوهش‌های کاربردی است. رویکرد پژوهش، کیفی و به روش پدیدارشناسی از نوع توصیفی انجام شده است. به‌طورکلی پژوهش‌های کیفی با داده‌هایی سروکار دارد که واقعیت‌های مورد مطالعه را به‌صورت کلامی، تصویری یا امثال آن نمایان کرده و مورد تحلیل قرار می‌دهد. در مطالعات پدیدارشناسانه بر معناکاوی ادراک و تجربه زیسته شرکت‌کنندگان از پدیده مورد مطالعه، تأکید می‌شود؛ با توجه به عمق کم یافته‌های به‌دست‌آمده از مطالعات کمی (Salehi & Golafshani, 2010) و شیوع بیماری‌گونه استفاده از رویکرد کمی در مطالعه پدیده‌های اجتماعی و انسانی نظیر شناسایی فرصت‌ها و تهدیدهای فضای مجازی، این مطالعه از رویکرد کیفی بهره‌جسته است تا بتواند به درک عمیقی از پدیده مورد مطالعه دست‌یافته و بازنمایی کند.

ویژگی شرکت کنندگان و نحوه گردآوری داده‌ها

شرکت کنندگان از شهرهای قزوین، شهر صنعتی البرز و تهران بودند. داده‌ها توسط نویسنده اول و با بهره‌گیری از فن مصاحبه با ایمیل و استفاده از سؤال‌های باز پاسخ، گردآوری شد. به‌زعم (Scotland, 2012)، برای پژوهش‌های کیفی مبتنی بر پارادایم تفسیری می‌توان از سؤال‌های باز پاسخ استفاده کرد. در پژوهش کیفی، گردآوری داده‌ها تا اشباع نظری^۱ داده‌ها، ادامه می‌یابد. اشباع زمانی اتفاق می‌افتد که پژوهشگر به این نتیجه برسد که در مرحله‌ای از کار به مفاهیم و پاسخ‌های مشابه دست یافته و داده‌های اضافه شده ویژگی‌های تازه‌ای برای گسترش درون مایه‌ها به دست نمی‌دهد (Glaser & Strauss, 1967). افراد را از طیف مختلفی از گروه‌های سنی بزرگسالان، تحصیلات فوق‌دیپلم تا دکتری، زنان و مردانی که به نحوی با فرزندان یا دانش آموزان خود در تعامل بودند، انتخاب نمودیم. در این پژوهش تعداد ۲۲ مصاحبه‌مکتوب به دست آمد.

جدول ۲. ویژگی شرکت کنندگان در پژوهش

شهر		سابقه کاری		جنسیت		شغل		تحصیلات		سن	
تعداد	نوع	تعداد	فاصله	تعداد	نوع	تعداد	نوع	تعداد	سطح	تعداد	فاصله
۱۶	قزوین	۵	۱-۱۰	۱۴	زن	۱۸	فرهنگی	۱	کاردانی	۱	۲۰-۳۰
								۱۰	کارشناسی	۱۰	۳۱-۴۰
۵	شهر صنعتی البرز	۶	۲۱-۳۰	۸	مرد	۴	سایر	۷	کارشناسی ارشد	۱۰	۴۱-۵۰
								۴	دکتری	۱	۵۱-۶۰
۱	تهران										

برای انتخاب شرکت کنندگان از روش نمونه‌گیری هدفمند^۲ از نوع ملاکی^۳ استفاده کردیم. در نمونه‌گیری ملاکی، تمام افراد یک مجموعه که ملاکی خاص را داشته باشند، مورد بررسی قرار می‌گیرند (Teddle & Tashakkori, 2009). برای تحلیل داده‌ها از نرم‌افزار مکس کیو دی ای^۴ نسخه ۱۲ استفاده کردیم. داده‌ها توسط نویسنده اول و به‌صورت متن تایپ‌شده وارد نرم‌افزار گردید. در ادامه کدگذاری، به شیوه‌ای چرخشی و مستمر، تحلیل و تعدیل یافته‌ها به‌وسیله نویسندگان انجام شد. سؤال‌های باز پاسخ را به‌گونه‌ای طراحی کردیم تا

1. Saturation
2. Purposeful Sampling
3. Criterion Sampling
4. MAXQDA

شرکت کنندگان در چهار خوشه فردی، خانوادگی، فرزند یا دانش آموز و جامعه به سؤالها پاسخ دهند تا تحلیلگران به درک درستی از فرصت‌ها و تهدیدهای فضای مجازی در هر چهار خوشه دست یابند. برای ارتقای اعتبارپذیری^۱ یافته‌ها (معادل روایی درونی^۲ در پژوهش کمی)، از فنون و راهبردهایی نظیر حضور طولانی مدت در محیط پژوهش و صرف زمان طولانی با شرکت کنندگان، تبادل نظر با هم‌تایان^۳، کنترل از سوی اعضا^۴، استفاده کردیم. همچنین از سه سویه‌نگری^۵ مبتنی بر تنوع بخشی در تعداد سؤالها، تحلیل موارد منفی و متناقض^۶ تفسیر شده در داده‌ها، استفاده کردید. همچنین تلاش کردیم تا با توصیف دقیق زمینه مطالعه، پیش فرض‌ها و شرایط پژوهش و ارائه جزئیات آن، زمینه لازم برای افزایش انتقال‌پذیری^۷ یافته‌های پژوهش (معادل روایی بیرونی^۸ در پژوهش کمی) فراهم شود. به منظور ایجاد قابلیت اطمینان^۹ به پژوهش (معادل پایایی در پژوهش کمی)، تلاش شد تا با تشریح جزئیات مربوط به چگونگی گردآوری داده‌ها، نحوه تصمیم‌گیری‌ها، تفسیر و تحلیل‌های طی شده در فرایند پژوهش، زمینه‌ایی برای انجام «مسیرنمای حسابرسی»^{۱۰} فراهم شود. همچنین برای ارتقای تأییدپذیری^{۱۱} یافته‌های پژوهش (معادل عینیت در پژوهش کمی)، تلاش شد تا با استفاده از یادداشت میدانی و در فرایند تحلیل و تفسیرهای انجام شده، تا آنجا که امکان‌پذیر است، اندیشه‌ها، باورها و انتظارات ذهنی پژوهشگران در جریان گردآوری و تحلیل داده‌ها کنترل شود. برای تحلیل داده‌ها اقداماتی نظیر مرور یادداشت‌های تدوین شده بلافاصله بعد از انجام هر مصاحبه برای تعدیل و تکمیل مطالب یادداشت‌شده و همچنین تحلیل با استفاده از راهبرد هفت مرحله‌ای کلازی^{۱۲} (۱۹۷۸) و نرم‌افزار مکس کیو دی ای انجام شد. بدین منظور گام‌های زیر برداشته شد. این هفت مرحله در جدول شماره ۱ قابل مشاهده است. به منظور ارتقای صحت یافته‌ها، تحلیل و کدگذاری توسط دو تحلیلگر صورت گرفت. همچنین نتایج تحلیل به تأیید پنج شرکت‌کننده رسید. برای ظهور درون‌مایه‌ها، زیردرون‌مایه‌ها به منزله مفهوم‌سازی

1. Credibility
2. Internal Validity
3. Peer Debriefing
4. Member Check
5. Triangulation
6. Negative Case Analysis
7. Transfeability
8. External Validity
9. Dependability
10. Auditing Trail
11. Confirmability
12. Colaizzi

ایجاد شدند و سپس زیردرون‌مایه‌های مرتبط در دسته‌های خویشاوند و باعنوان درون‌مایه برچسب‌گذاری شدند.

جدول ۱. گام‌های تحلیل کلایزی در روش پدیدارشناسی توصیفی

گام		شرح
۱	آشنایی ^۱	پژوهشگران، گزارش‌های ^۲ ارائه شده، توسط شرکت‌کنندگان برای آشنایی با داده‌ها را خواندند.
۲	شناسایی اظهارات قابل توجه ^۳	پژوهشگران، تمام اظهارات در حکایت‌هایی را که مربوط به پدیده تحت بررسی هستند، شناسایی کردند.
۳	فرموله کردن معانی ^۴	پژوهشگران، معانی مرتبط با پدیده‌ای که از توجه دقیق به اظهارات مهم، برخاسته است را شناسایی کردند.
۴	خوشه‌بندی درون‌مایه‌ها ^۵	پژوهشگران، درون‌مایه‌های مشترک در گزارش‌ها را شناسایی و خوشه‌بندی نمودند.
۵	توسعه یک توصیف جامع ^۶	پژوهشگران، توصیف کامل و جامع از پدیده، آسیب‌های فضای مجازی را نوشتند که شامل تمام درون‌مایه‌های تولیدشده در چهار مرحله است.
۶	تهیه ساختار اساسی ^۷	پژوهشگران، توصیف کامل را به یک بیان کوتاه متراکم کردند تا تنها جنبه‌هایی که به ساختار پدیده مربوط است را، شرح دهند.
۷	تأیید ساختار اساسی ^۸	پژوهشگران، بیانیه ساختار اساسی را به همه شرکت‌کنندگان (در نمونه‌های بزرگ‌تر به چند نمونه)، بازگرداندند و سؤال کردند که آیا یافته‌ها، تجربیات آن‌ها را نمایش می‌دهند؟ در برخی موارد آن‌ها با این بازخورد به مراحل پیشین برگشتند و فرایند تحلیل را اصلاح کردند.

(Morrow, Rodrigue & King, 2015)

1. Familiarisation
2. Accounts
3. Identifying Significant Statements
4. Formulating Meanings
5. Clustering Themes
6. Developing an Exhaustive Description
7. Producing the Fundamental Structure
8. Seeking Verification of the Fundamental Structure

یافته‌های پژوهش

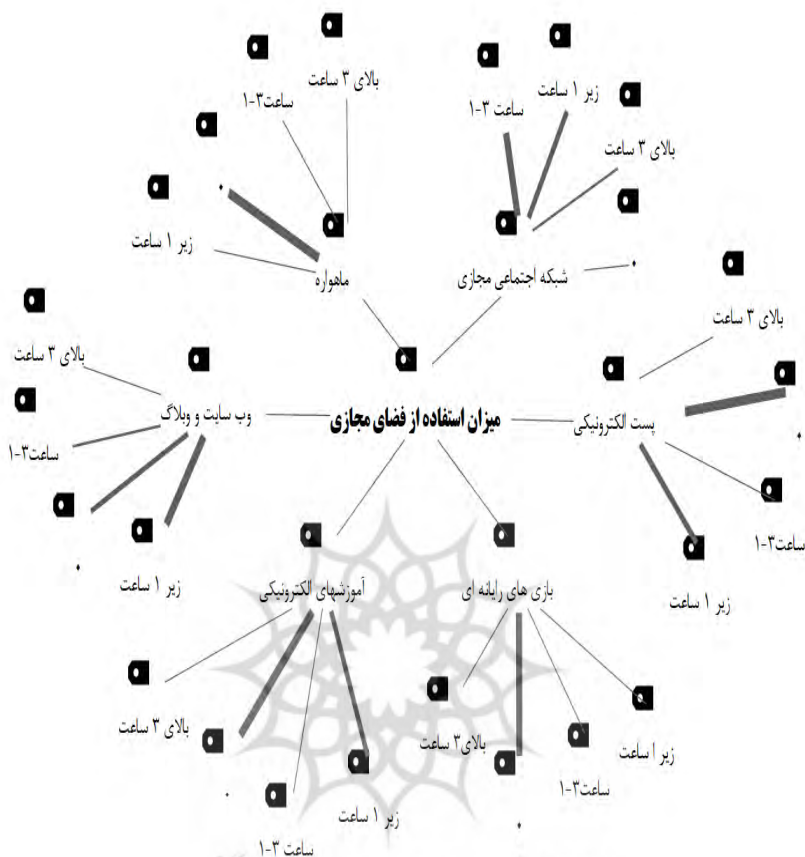
بخش اول: تحلیل داده‌ها

در این پژوهش فراوانی استفاده شرکت‌کنندگان از شش امکان پرکاربرد فضای مجازی مشخص شد که عبارت‌اند از:

۱. شبکه‌های اجتماعی مجازی؛
۲. ماهواره؛
۳. وب‌سایت‌ها و وبلاگ‌ها؛
۴. آموزش‌های الکترونیکی؛
۵. بازی‌های رایانه‌ای؛
۶. رایانامه (پست الکترونیکی).

شرکت‌کنندگان به سؤال فراوانی استفاده از این شش امکان در چهار سطح زیر ۱ ساعت، ۱ تا ۳ ساعت و بالای ۳ ساعت و استفاده نمی‌کنم، پاسخ دادند. پاسخ‌ها وارد نرم‌افزار مکس کیو دی ای شدند. در مجموع، در امکان شبکه‌های مجازی، بین ۲۲ شرکت‌کننده، ۳ نفر بالای ۳ ساعت، ۱۰ نفر بین ۱ تا ۳ ساعت، ۸ نفر زیر ۱ ساعت، استفاده می‌کردند و ۱ نفر اصلاً استفاده نمی‌کرده است. در امکان ماهواره، ۱ نفر بین ۱ تا ۳ ساعت، ۳ نفر زیر ۱ ساعت و ۱۸ نفر اصلاً از ماهواره استفاده نمی‌کردند. در امکان وب‌سایت و وبلاگ، ۴ نفر بین ۱ تا ۳ ساعت، ۱۲ نفر زیر ۱ ساعت و ۶ نفر اصلاً استفاده نمی‌کردند. در امکان آموزش‌های الکترونیکی، ۲ نفر بین ۱ تا ۳ ساعت، ۸ نفر زیر ۱ ساعت و ۱۲ نفر اصلاً استفاده نمی‌کردند. در امکان بازی‌های رایانه‌ای ۲ نفر زیر ۱ ساعت و ۲۰ نفر اصلاً استفاده نمی‌کردند. در امکان پست الکترونیکی، ۱ نفر بین ۱ تا ۳ ساعت، ۹ نفر زیر ۱ ساعت و ۱۲ نفر اصلاً استفاده نمی‌کردند؛ بنابراین به لحاظ تعداد استفاده‌کنندگان در این مطالعه، شبکه‌های مجازی اجتماعی، بیشترین استقبال و بازی‌های رایانه‌ای کمترین استقبال را داشته است (شکل ۲).

شکل ۲. نقشه میزان استفاده از فضای مجازی در شش امکان این فضا

به نظر اکثر صاحب نظران تحلیل داده‌های کیفی در سه مرحله توصیف، تحلیل و تفسیر انجام می‌شود، اما چگونگی انجام فرایند مزبور بین روش‌های مختلف رویکرد کیفی، متفاوت است (عبدالخانی، ۱۳۹۴). در این مطالعه، ابتدا داده‌ها، آماده‌سازی و سازمان‌دهی شدند، بدین‌منظور پاسخ‌های تشریحی شرکت‌کنندگان، به‌صورت متن تایپ‌شده در آمد. در گام بعدی اسناد وارد نرم‌افزار مکس کیو دی ای شدند. سپس تحلیلگر به کدگذاری داده‌ها پرداخت. در فرایند کدگذاری باز مفاهیم اولیه در قالب زیر درون‌مایه‌ها شکل یافتند. در گام بعدی زیردرون‌مایه‌های مرتبط در قالب درون‌مایه‌ها در دسته‌های خویشاوند قرار گرفتند. سپس یافته‌ها در قالب توصیفی و دیداری (نقشه)، به نمایش در آمدند (شکل ۳).

شکل ۳. گام‌های تحلیل داده‌ها در مطالعه کیفی (تحلیل با نرم‌افزار)

لازم به ذکر است که سؤال‌ها به گونه‌ای طراحی شد که شرکت‌کنندگان، قادر باشند، ادراک خود از فضای مجازی را در چهار خوشه فردی، خانوادگی، فرزند یا دانش‌آموز و جامعه، تشریح نمایند. در مجموع ۲۶۱ زیردرون‌مایه در مؤلفه فرصت‌های فضای مجازی و ۲۴۷ زیردرون‌مایه در مؤلفه تهدیدهای فضای مجازی ایجاد شد.

در مؤلفه فرصت‌های فضای مجازی و در خوشه فردی، هشت درون‌مایه ارتقای روحیه مثبت، تسهیل ارتباطات، صرفه‌جویی، افزایش همدلی، ساماندهی امور شغلی، ساماندهی امور خانواده، افزایش آگاهی و آموزش تکوین یافت.

در خوشه خانواده، هفت درون‌مایه کارآفرینی، ارتقاء روحیه مثبت، صرفه‌جویی، تسهیل و تقویت ارتباطات، آموزش، آگاهی از اخبار روز و تسهیل در انجام امور خانواده ایجاد شد.

در خوشه فرزند یا دانش آموز، هفت درون‌مایه صرفه‌جویی، ارتقای روحیه مثبت، آموزش، سرگرمی، افزایش سطح اجتماعی شدن، همگرایی با دوستان و استفاده از اخبار روز تکوین یافت.

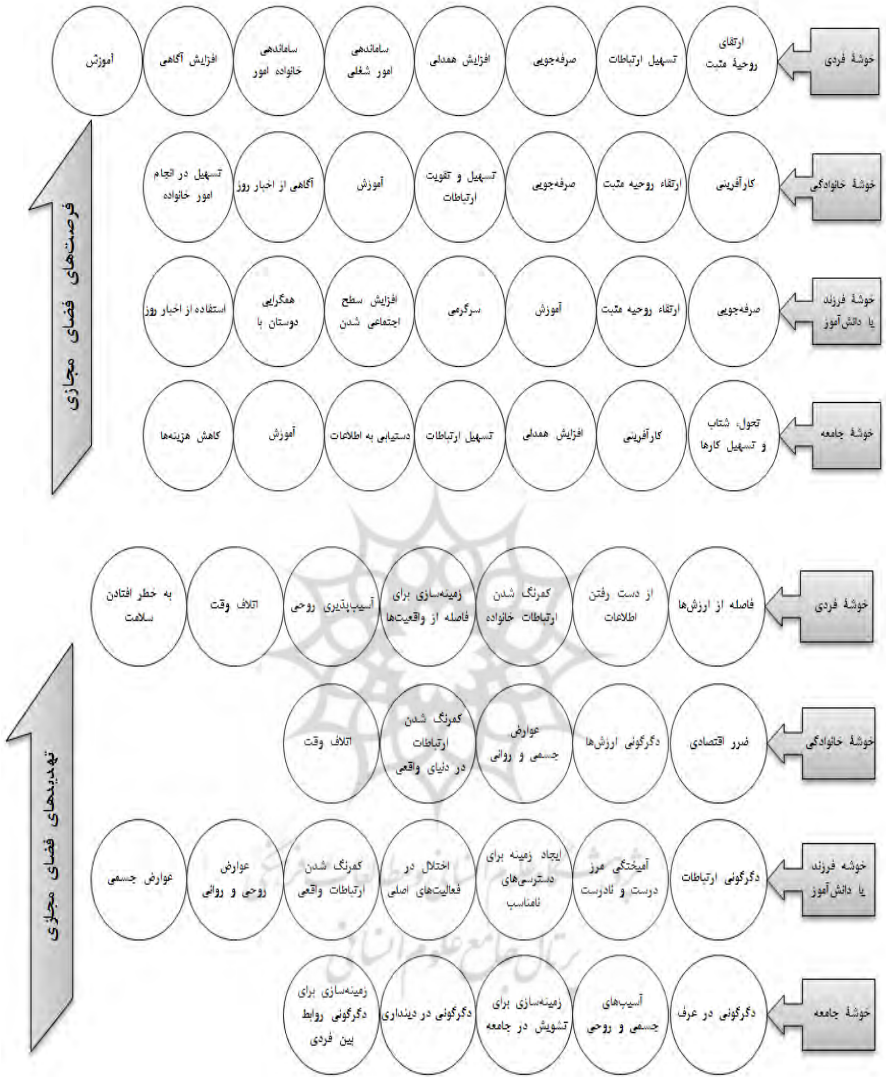
در خوشه جامعه، شش درون‌مایه تحول، شتاب و تسهیل کارها، کارآفرینی، افزایش همدلی، تسهیل ارتباطات، دستیابی به اطلاعات و آموزش صورت‌بندی شد.

در مؤلفه تهدیدهای فضای مجازی و در خوشه فردی، هفت درون‌مایه فاصله از ارزش‌ها، از دست رفتن اطلاعات، کمرنگ شدن ارتباطات خانواده، زمینه‌سازی برای فاصله از واقعیت‌ها، آسیب‌پذیری روحی، اتلاف وقت و به خطر افتادن سلامت، صورت‌بندی شد.

در خوشه خانوادگی، پنج درون‌مایه ضرر اقتصادی، دگرگونی ارزش‌ها، عوارض جسمی و روانی، کمرنگ شدن ارتباطات در دنیای واقعی و اتلاف وقت ایجاد شد.

در خوشه فرزند یا دانش آموز، هفت درون‌مایه دگرگونی ارتباطات، آمیختگی مرز درست و نادرست، ایجاد زمینه برای دسترسی‌های نامناسب، اختلال در فعالیت‌های اصلی، کمرنگ شدن ارتباطات واقعی، عوارض روحی و روانی و عوارض جسمی تکوین یافت.

در خوشه جامعه، پنج درون‌مایه دگرگونی در عرف، آسیب‌های جسمی و روحی، زمینه‌سازی برای تشویش در جامعه، دگرگونی در دینداری و زمینه‌سازی برای دگرگونی روابط بین فردی ایجاد شد (شکل ۴).

شکل ۴. درون‌مایه‌های ایجادشده در مؤلفه‌های فرصت‌ها و تهدیدهای فضای مجازی به تفکیک چهار خوشه

تبیین درون‌مایه‌ها در فرصت‌ها و تهدیدهای فضای مجازی

در ادامه، پژوهشگران به تبیین درون‌مایه‌های ایجادشده پرداخته‌اند و برخی از دیدگاه‌های شرکت‌کنندگان در قالب داده‌های توصیفی درج شده است:

فرصت‌های فضای مجازی

خوشه فردی:

ارتقای روحیه مثبت؛ بر اساس پاسخ‌های تشریحی حاصل از شرکت‌کنندگان در پژوهش، افراد در اثر ارتباط با دیگران و گفت‌وگو در فضای مجازی به حس شادی دست می‌یافتند، همچنین با عضویت در کانال‌های مذهبی، تأثیرات روحی مثبتی کسب می‌کردند و برخی هم اوقات فراغت خود را در این فضا می‌گذراندند.

«با شرکت در گروه‌های قرآنی و چله‌نشینی تأثیر روحی مثبت می‌یابم.» شرکت‌کننده

شماره ۳

«شاد شدن با دیدن شوخی‌های مختلف در گروه‌ها و ارتباط با دوستان و هم‌صحبت

شدن با آن‌ها در جای‌جای کشور و دنیا.» شرکت‌کننده شماره ۷

تسهیل ارتباطات؛ بر طبق تحلیل داده‌های توصیفی به‌دست‌آمده در این مطالعه، مشخص شد، به‌دلیل تسریع در برقراری ارتباط با دیگران و انجام خریدهای بر خط (آنلاین)، ارتباطات بین فردی و حتی جوامع تسهیل شده است و افراد با غلبه بر بعد زمان و مکان، توانسته‌اند منجر به کاهش آلودگی محیط‌زیست گردند.

«ارتباط با دوستان و آشنایان که گاهی امکان دیدار حضوری در طول روز میسر نباشد.»

شرکت‌کننده شماره ۱۶

«منجر به تسهیل و تسریع بسیاری از کارهایم هم شده است.» شرکت‌کننده شماره ۲۲

صرفه‌جویی؛ فضای مجازی، امکان کاهش هزینه‌ها را با صرفه‌جویی در وقت و هزینه فراهم آورده است، به‌طوری‌که افراد با آموزش‌های فضای مجازی و خرید کردن از طریق این فضا، هزینه‌های خود و جامعه را کاهش داده‌اند.

«صرفه‌جویی در زمان به‌دلیل کلاس نرفتن.» شرکت‌کننده شماره ۹

«در مصرف کاغذ صرفه‌جویی می‌شود.» شرکت‌کننده شماره ۱۱

افزایش همدلی: فضای مجازی فرصتی را فراهم آورده است تا افراد با همنوعان خود همدردی نموده و برای کاهش مشکلات دیگران قدم بردارند.

«موجب همگرایی و همنوایی با مردم و مشارکت در حل مشکلات اجتماعی می‌شود.»

شرکت‌کننده شماره ۱۴

ساماندهی امور شغلی؛ براساس پاسخ‌های شرکت‌کنندگان، آن‌ها قادر بوده‌اند توسط فضای مجازی، برنامه‌های کاری خود را به دیگران معرفی کنند، همچنین از اخبار و آموزش‌های حیطه کاری خود استفاده بهینه داشته باشند. افراد قادر شده‌اند تا کارهای سازمانی و شغلی خود را توسط فضای مجازی به انجام برسانند. فضای مجازی زمینه‌سازی نموده تا فرهنگیان بتوانند فایل‌های کاری را به سرعت تبادل کنند و یادگیرندگان را به‌خوبی هدایت و راهنمایی نمایند.

«انتقال و ارسال فایل‌های آموزشی بسیار راحت‌تر شده است.» شرکت‌کننده شماره ۱۰

«ارتباط‌های ضروری با برخی همکاران به‌راحتی صورت می‌گیرد.» شرکت‌کننده شماره

۱۹

ساماندهی امور خانواده؛ فضای مجازی زمینه‌ای فراهم آورده است تا افراد از آموزش‌های فضای مجازی استفاده کنند و از تلویزیون کمتر استفاده کنند. همچنین توسط فضای مجازی از برنامه‌های تحصیلی و آموزشی فرزندان خود آگاه می‌شدند و امور خانواده را ساماندهی می‌کردند.

«کسب اطلاع از وضعیت پسر در واحدهای آموزشی و کانون زبان در زمان ثبت‌نام.»

شرکت‌کننده شماره ۱۵

«کمتر تلویزیون تماشا می‌کنم.» شرکت‌کننده شماره ۲

افزایش آگاهی؛ شرکت‌کنندگان اظهار کردند که از طریق فضای مجازی با فرهنگ‌ها و کتاب‌های مختلف و دیدگاه‌های اندیشمندان، آشنا شده‌اند و فرصت‌های مطالعاتی برایشان فراهم آمده است. همچنین از اخبار و مسائل روز آگاه شده‌اند.

«با سخنان اندیشمندان بعضی بزرگان آشنا می‌شویم.» شرکت‌کننده شماره ۱۵

«از فرصت‌های مطالعاتی داخل و خارج از کشور آگاه می‌شوم.» شرکت‌کننده شماره ۷

آموزش؛ شرکت‌کنندگان توسط فضای مجازی به انواع آموزش‌های موردنیاز خود از قبیل زبان خارجی، نرم‌افزارهای جدید و هنر دست یافته‌اند و آموزش‌های موردنیاز خود در زمینه درسی و پژوهشی را از طریق فضای مجازی دریافت نموده‌اند.

«استفاده از آموزش فعالیت‌های هنری و موردعلاقه.» شرکت‌کننده شماره ۱

«رفع اشکال سؤالات علمی - تخصصی در گروه‌های تخصصی.» شرکت‌کننده شماره

خوشه خانوادگی:

کارآفرینی؛ افراد شرکت کننده فضای مجازی را فرصتی برای اشتغال‌زایی افراد خانواده خود، دانسته‌اند، چراکه افراد خانواده، محصولات خود را توسط این فضا به فروش می‌رسانند.

«ایجاد اشتغال از طریق فروش کالاها و همچنین فروش غذا، کیک و شیرینی از طریق فضای مجازی.» شرکت کننده شماره ۹

ارتقاء روحیه مثبت؛ اعضای خانواده شرکت کنندگان توسط زمینه‌ای که فضای مجازی فراهم کرده است، توانسته‌اند آمادگی روحی و معنوی، شادابی و اعتماد به نفس خود را ارتقاء دهند.

«باعث افزایش روحیه و شادی محیط خانواده شده است.» شرکت کننده شماره ۱۱
«آمادگی روحی و معنوی برای حفظ حریم خانواده را افزایش داده.» شرکت کننده شماره ۹

۳

صرفه‌جویی؛ براساس اظهارات شرکت کنندگان، خانواده‌های ایشان، به دلیل استفاده از آموزش‌های فضای مجازی و خریدهای بر خط (آنلاین)، توانسته‌اند در هزینه‌های رفت‌وآمد و زمان صرفه‌جویی کنند و حتی با عبور و مرور کمتر، موجب کاهش ترافیک شوند.

«به‌جای ساعت‌ها رفتن به کلاس درس و آموزشی در زمان مشخص فرزندان یا دانش‌آموزان می‌توانند از اطلاعات فضای آموزشی استفاده نمود و در زمان صرفه‌جویی نمایند.» شرکت کننده شماره ۹

تسهیل و تقویت ارتباطات؛ از نظر شرکت کنندگان در این مطالعه، اعضای خانواده‌شان توانسته‌اند از طریق فضای مجازی مطالب آموزنده و اطلاعات کاری خود را به راحتی با دیگران به اشتراک بگذارند. همچنین در گروه‌های خویشاوندی عضو شوند و با دوستان خود توسط این فضا همراهی بیشتری داشته باشند و در صورت وجود مشکلات احتمالی، آن‌ها را برطرف نمایند. آن‌ها بیان کرده‌اند که به اعضای خانواده خود، هنگامی که در منزل نیستند، به راحتی دسترسی دارند.

«با وجود فضای مجازی تمام افراد حتی در شهرستان‌های دورافتاده هم می‌توانند با هم در ارتباط باشند.» شرکت کننده شماره ۴؛

«ارتباطات تصویری و آنلاین که کمک مثلاً به انجام خرید موفق و معاملات خوب و غیره می‌شود (کسی که به نمایندگی از شما با ارسال تصویر بر خط (آنلاین) خرید انجام می‌دهد.)» شرکت کننده شماره ۷

آموزش؛ فضای مجازی امکانی فراهم نموده است که در درون‌مایه آموزش، اعضای خانواده شرکت کنندگان، از اطلاعات روز بهره‌مند شده و سطح دانش علمی و فرهنگی خود را ارتقاء

داده‌اند. از دیگر فایده‌های این فضا، برای خانواده‌های شرکت‌کنندگان، فرصت‌سازی برای دسترسی به اطلاعات و خدمات، بهره‌مندی از اطلاعات پزشکی و آشپزی، وبلاگ‌سازی، افزایش بار علمی، آموزش زبان خارجی، آشنایی با فرهنگ‌ها و کتاب‌های مختلف، دریافت آموزش‌های همسرداری و خانوادگی و عضویت در گروه‌های آموزشی و روان‌شناسی بوده است.

«از آموزش‌های همسرداری و خانوادگی استفاده می‌شود.» شرکت‌کننده شماره ۱۵

«استفاده از آموزش زبان و وبلاگ‌سازی.» شرکت‌کننده شماره ۱۱

آگاهی از اخبار روز؛ خانواده‌های شرکت‌کنندگان با استفاده از فضای مجازی به اخبار روز دست یافته‌اند.

«استفاده از اخبار روز کشور و دنیا.» شرکت‌کننده شماره ۱۴

تسهیل در انجام امور خانواده، اعضای خانواده، با بهره‌مندی از فضای مجازی، کارهای مربوط به خانواده را با سهولت بیشتری به انجام رسانده‌اند.

«امور مربوط به خانه راحت‌تر انجام می‌شود.» شرکت‌کننده شماره ۹

«پیگیری کارهای فرزندانم آسان و سریع شده است.» شرکت‌کننده شماره ۱۰

خوشه فرزند یا دانش‌آموز:

صرفه‌جویی؛ شرکت‌کنندگان اظهار کردند که فضای مجازی موجب صرفه‌جویی فرزندانشان شده است و فرزندان به جای برقراری مکالمه تلفنی که هزینه بیشتری دارد، از طریق فضای مجازی و با هزینه کمتر کارهای خود را پیگیری نموده‌اند.

«تماس در فضای مجازی از تماس تلفنی کم‌هزینه‌تر است.» شرکت‌کننده شماره ۹

ارتقاء روحیه مثبت؛ فرزندان و دانش‌آموزان شرکت‌کنندگان، توسط ارائه آثار خود در فضای مجازی، اعتماد به نفس خود را افزایش داده‌اند؛ چراکه فضای مجازی، فرصتی برای ابراز وجود مثبت برای آن‌ها فراهم آورده است.

«بالا بردن اعتماد به نفس و خلاقیت در صورت ارائه دست‌سازه‌های هنری و تولیدی.»

شرکت‌کننده شماره ۱

آموزش؛ فرزندان و دانش‌آموزان شرکت‌کنندگان در این پژوهش، از فضای مجازی برای بهبود روند پیشرفت تحصیلی سود جستند. فرزندان و دانش‌آموزان، با بهره‌مندی از آموزش‌های موجود در این فضا، سواد رسانه‌ای خود را ارتقاء داده‌اند، از آموزش‌های زبان خارجی استفاده

کرده‌اند و فرصت دستیابی به اطلاعات تازه و تجربه آزمایش‌های درسی و علمی و پیچیده را یافته‌اند که همه این موارد به ارتقای سطح آموزش فرزندان و دانش‌آموزان‌شان کمک کرده است.

«استفاده از کانال‌های زبان انگلیسی، کلیپ‌های آموزشی بسیار جذاب که باعث یادگیری لغات و کلمات انگلیسی شده است.» شرکت‌کننده شماره ۱۰
«فرصت تجربه یک سری آزمایش‌های سخت و پیچیده که امکان عملی کردن آن در مدارس و امکانات موجود نیست.» شرکت‌کننده شماره ۷

سرگرمی؛ بر پایه پاسخ‌های تشریحی به دست آمده از شرکت‌کنندگان، فرزندان و دانش‌آموزانشان از بازی‌های رایانه‌ای مفید بهره جسته‌اند و با عضویت در سایت‌های بازی، سرگرمی و کاردستی، زمینه پر کردن اوقات فراغت و سرگرمی آن‌ها فراهم شده است.
«با بازی‌های رایانه‌ای مفید آشنا می‌شود.» شرکت‌کننده شماره ۱۵

افزایش سطح اجتماعی شدن؛ فرزندان و دانش‌آموزان توسط فضای مجازی، از نقش‌ها و مهارت‌های موردنیاز خود آگاه شده‌اند و از این طریق، موفقیت‌های خود را به اطلاع دیگران رسانده‌اند که این نشان از افزایش سطح اجتماعی شدن آن‌ها دارد.
«آگاهی از نقش‌ها و مهارت‌های موردنیاز در زندگی فردی و اجتماعی.» شرکت‌کننده شماره ۳

همگرایی با دوستان؛ با تحلیل داده‌های توصیفی حاصل از شرکت‌کنندگان در این پژوهش، فضای مجازی بستری برای فرزندان و دانش‌آموزان‌شان فراهم کرده است تا با دوستان خود ارتباط پررنگ‌تری داشته باشند.
«باعث همگرایی و افزایش ارتباط با دوستان شده.» شرکت‌کننده شماره ۱۴

استفاده از اخبار روز؛ فرزندان و دانش‌آموزان شرکت‌کنندگان توسط فضای مجازی، از اخبار روز، آگاه شده‌اند.

«از اخبار موردنیازشان اطلاع پیدا می‌کنند.» شرکت‌کننده شماره ۱۴

خوشه جامعه:

تحول، شتاب و تسهیل کارها؛ فضای مجازی بستری فراهم کرده است تا ارتباط مردم با نهادها بیشتر شده و مسئولین فرصت رسیدگی و اصلاح مشکلات مردمی را بیشتر بیابند. تحول و دگرگونی برآمده از فضای مجازی، در ابعاد مختلف سیاسی، امنیتی و اقتصادی شکل گرفته

است. همچنین در برخی موارد، یکسونگری رسانه ملی تعدیل شده و در امور اداری تسریع شده است.

«ارتباط ارگان‌ها و نهادها و مردم عادی بیشتر شده.» شرکت‌کننده شماره ۸
«در سطوح مختلف مدیریتی و اداره کشور که منجر به اصلاح و ارائه توضیحات از سوی مسئولین می‌شود.» شرکت‌کننده شماره ۷

کارآفرینی؛ فضای مجازی فرصت مناسبی برای رشد کارآفرینی در جامعه فراهم کرده است، به طوری که افراد توانسته‌اند با معرفی کالاهای خود، بازاریابی نمایند و محصولات خود را به منصفه ظهور بگذارند و از این طریق کسب درآمد کنند. به نظر می‌رسد فضای مجازی فرصت اشتغال‌زایی برای جامعه را فراهم کرده است. همچنین بستری ایجاد شده است که در آن کارآفرینان معرفی شوند.

«برای خیلی از افراد جامعه مثل مغازه شده و جنس‌های خود را از طریق فضای مجازی به فروش می‌رسانند.» شرکت‌کننده شماره ۱۸
«آگاهی از تجربیات خوب کارآفرینی دیگران و مشارکت با آن‌ها.» شرکت‌کننده شماره ۱۷

افزایش همدلی؛ شرکت‌کنندگان اذعان کردند که فضای مجازی فرصتی فراهم نموده که افراد، در بلایای طبیعی، با هم‌وطنان خود همدلی نمایند. همچنین گروه‌هایی برای نهاده‌سازی و فرهنگ‌سازی برخی موارد مانند مبارزه با کم‌آبی، کاهش زباله و جمع‌آوری کمک‌های مردمی، تشکیل دهند.

«جمع‌آوری کمک‌های مردمی در روزهای بحرانی.» شرکت‌کننده شماره ۹
«در مسائل و مشکلات روز به خصوص بلایای طبیعی مردم همگرایی بالایی داشتند به دلیل وجود شبکه‌های اجتماعی.» شرکت‌کننده شماره ۱۴

تسهیل ارتباطات؛ فضای مجازی زمینه افزایش ارتباطات و یادآوری خاطرات گذشته، ایجاد کرده است.

«افزایش و تسهیل ارتباط افراد در جمع‌های خانوادگی و دوستانه.» شرکت‌کننده شماره

دستیابی به اطلاعات؛ بر اساس دیدگاه‌های شرکت‌کنندگان، فضای مجازی موجب بالا بردن سطح اطلاعات عمومی و تخصصی، افزایش اطلاع‌رسانی، بالا رفتن اطلاعات و دانش جامعه انسانی، اطلاع از ناکارآمدی برخی سیستم‌ها، اطلاع پیدا کردن از حقوق شهروندی، تسهیل

تجربه زیسته بزرگسالان... ❖ ۲۵

تبادل اطلاعات با دنیا، بالا رفتن سطح آگاهی، اطلاع‌رسانی بر خط (آنلاین) به عموم مردم شده است.

«بالا بردن سطح اطلاعات عمومی و تخصصی در کشور و جهان.» شرکت‌کننده شماره ۲۰
«باعث بالا رفتن اطلاعات و دانش جامعه انسانی.» شرکت‌کننده شماره ۱۶

آموزش؛ فضای مجازی زمینه‌ساز افزایش سطح فرهنگ، پیشگیری از خطرات، آموزش‌های رایگان و اشتراک مطالب آموزنده در جامعه بوده است.

«تأثیر گروه‌های مختلف اجتماعی که آموزش‌های رایگان زیادی می‌دهند از قبیل آشنایی، خیاطی، علمی و دانشگاهی.» شرکت‌کننده شماره ۹
«آشنایی با فرهنگ‌ها و کتاب‌های مختلف.» شرکت‌کننده شماره ۱۱

کاهش هزینه‌ها؛ همچنین فضای مجازی هزینه‌های جامعه را کاهش داده است.

«فضای مجازی باعث کاهش هزینه‌ها شده است.» شرکت‌کننده شماره ۲۲

تهدیدهای فضای مجازی

خوشه فردی:

فاصله از ارزش‌ها؛ بر پایه پاسخ‌های تشریحی شرکت‌کنندگان، فضای مجازی با فراهم کردن زمینه برای قرار گرفتن در معرض مضامین غیراخلاقی، دور شدن از مطالعه کتاب، رسوخ فرهنگ غربی در ذهن افراد، موجب فاصله گرفتن برخی افراد از ارزش‌ها شده است.

«یک سری فیلم‌ها و تراکت‌های غیراخلاقی پخش می‌کند.» شرکت‌کننده شماره ۱۵
«باعث می‌شود تا حدی از مطالعه کتاب دور شد.» شرکت‌کننده شماره ۱

از دست رفتن اطلاعات؛ در بعضی مواقع، خبرهای خصوصی و خانوادگی افراد در فضای مجازی پخش شده است و همچنین اطلاعات مالی افراد مورد سوء استفاده افراد سوء استفاده گر واقع شده است.

«موجب دسترسی به اطلاعات خصوصی، امکان دستیابی به عکس یا فیلم خصوصی شده است.» شرکت‌کننده شماره ۱۳؛

«باعث از دست رفتن اطلاعات شخصی یا به خطر افتادن حساب‌های بانکی می‌شود.» شرکت‌کننده شماره ۲۲

کمرنگ شدن ارتباطات خانواده: به دلیل گذراندن زمان در فضای مجازی، فرصت گفت‌وگو در خانواده افراد کمتر شده است و به نظر می‌رسد افراد خانواده در برخی موارد از یکدیگر جدا شده‌اند.

«کم شدن صحبت با اعضای خانواده» شرکت‌کننده شماره ۱۴
«فاصله گرفتن از محیط خانواده» شرکت‌کننده شماره ۱۷

زمینه‌سازی برای فاصله از واقعیت‌ها؛ فضای مجازی بستری فراهم کرده است تا در برخی موارد موجب القا افکار منفی، شایعه پراکنی، شبهه دار شدن مسائل دینی و اعتقادی، دور شدن از واقعیت‌های فرهنگی و ملی، گردد و فرصت بزرگنمایی و کوچک نمایی وقایع و دروغ پردازی‌ها افزایش یابد.

«بزرگنمایی و کوچک نمایی بعضی از وقایع» شرکت‌کننده شماره ۱۵
«مطرح شدن مسائلی که با عنوان علمی منتشر می‌شوند ولی به علت تأیید مقام دارای صلاحیت ممکن است اشتباه باشد» شرکت‌کننده شماره ۲۰

آسیب‌پذیری روانی؛ به دلیل انتشار برخی اخبار در فضای مجازی که در رسانه ملی به آن پرداخته نمی‌شود زمینه درگیری فکری و روحی افراد فراهم شده است.
«درگیری‌های ذهنی و روحی به جهت اطلاع از بعضی اخبار اجتماعی» شرکت‌کننده شماره ۳

«اخبارهای ضدونقیض و یا ترس و نگرانی از اطلاعاتی که در تلویزیون جهت عدم تشویش جامعه بیان نمی‌گردد» شرکت‌کننده شماره ۲

اتلاف وقت: شرکت‌کنندگان اظهار کردند در برخی موارد به دلیل اختصاص زمان بالا به فضای مجازی، از فعالیت‌های اصلی و روزانه بازمانده‌اند و به این شکل، زمینه برای اتلاف وقت در افراد فراهم شده است.

«تلف شدن زمان با وب گردی یا خواندن مطالب همه گروه‌ها به علت متوجه نشدن گذشت زمان.» شرکت‌کننده شماره ۷؛

«اتلاف وقت بیش از حد.» شرکت‌کننده شماره ۱۷

به خطر افتادن سلامت؛ رو آوردن به ارتباط غیرکلامی و کم شدن زمان استراحت و فعالیت جسمی، زمینه‌ساز به خطر افتادن سلامت افراد بوده است. به صورتی که برخی شرکت‌کنندگان عوارضی چون درد مفاصل دست، اضافه وزن، افسردگی، آسیب به ستون فقرات و ضعف بینایی را گزارش کرده‌اند.

«باعث ضعف بینایی شده است» شرکت کننده شماره‌های ۳ و ۸ و ۱۰ و ۱۲ و ۱۳ و

۱۵

«موجب ایجاد افسردگی می‌شود» شرکت کننده شماره ۱۰

خوشه خانوادگی:

ضرر اقتصادی؛ براساس نظرات شرکت کنندگان، فضای مجازی به دلیل داشتن هزینه اینترنت و همچنین در مواردی هک شدن و از دست رفتن اطلاعات مالی، موجب وارد شدن زیان اقتصادی خانواده‌شان شده است.

«هزینه‌ای اضافی بر خانواده تحمیل می‌شود و با توجه به گران بودن اینترنت»
شرکت کننده شماره ۱۸؛ «به دلیل استفاده از سامانه‌های بانکی برای نقل و انتقال و پرداخت‌ها امکان سو استفاده و هک شدن وجود دارد» شرکت کننده شماره ۱

دگرگونی ارزش‌ها؛ فضای مجازی در برخی موارد برای خانواده‌های شرکت کنندگان، موجب دوری از مطالعه شده است همچنین زمینه دامن زدن به شایعات، بروز مشهود اختلافات در دیدگاه‌ها، فراهم شدن زمینه برای مقایسه فرهنگ‌های مختلف، اختلال در کارکرد خانواده، اجبار به مشاهده مضامین پورن، کم‌رنگ شدن اعتقادات و سنت‌ها، نگرانی و افت اعتماد، حاکم شدن دیدگاه منفی، ریختن آبروی افراد، ترویج افکار منفی در دین و ترویج فرهنگ غلط شده است.

«دیدن صحنه‌های ناخودآگاه و اجباری جنسی به اعصابم فشار می‌آورد.» شرکت کننده

شماره ۸

«اعتقادات سنتی در بعضی موارد کمرنگ شده است.» شرکت کننده شماره ۹

عوارض جسمی و روانی؛ خانواده‌های شرکت کنندگان، از عوارض جسمی و روانی مانند درد مفاصل، سردرد، ضعف بینایی، احساس خستگی، اختلال در خواب و بداخلاقی که ناشی از استفاده بی‌رویه از فضای مجازی بوده است، رنج می‌برده‌اند.

«باعث کم شدن قدرت دید می‌شود.» شرکت کننده شماره ۳ و ۹ و ۱۲

«در خانواده اختلال در خواب ایجاد شده.» شرکت کننده شماره ۱

کمرنگ شدن ارتباطات در دنیای واقعی؛ فضای مجازی بستری فراهم کرده است که در بعضی مواقع خانواده‌های شرکت کنندگان، به دلیل اختصاص ساعت‌های زیاد به این فضا، از واقعیت

دور شده‌اند و فرصت حضور در کنار خانواده محدود شده و همچنین فرصت گفت‌وگوهای بین فردی و معاشرت با خویشاوندان، کاهش یافته است.

«در مهمانی‌ها اگر به‌جای گفت‌وگو با یکدیگر و احوال‌پرسی مشغول استفاده از فضای مجازی هستند» شرکت‌کننده ۱۷؛

«دور شدن از جمع خانواده، وقتی که باید صرف خانواده و صمیمیت بین اعضای خانواده شود گاه صرف فضای مجازی می‌شود.» شرکت‌کننده شماره ۱۰

اتلاف وقت؛ فضای مجازی زمینه‌ساز اتلاف وقت توسط خانواده شرکت‌کنندگان شده است.

«موجب اتلاف وقت خانواده‌ها می‌شود.» شرکت‌کننده شماره ۹

خوشه فرزند یا دانش‌آموز:

دگرگونی ارتباطات؛ شرکت‌کنندگان اظهار کردند که فضای مجازی موجب افت اعتماد بین فرزندان و ایشان شده است. فرزندان در برخی موارد به سرکشی دچار شده‌اند و ارتباط با دوستانشان در سن بلوغ پررنگ شده است که موردپسند شرکت‌کنندگان نبود. همچنین قابلیت کنترل فکر و جهت‌دهی عقاید توسط اولیا نسبت به فرزندان از دست رفته است.

«قابلیت کنترل افکار فرزند از اختیار ما خارج شده، جهت‌دهی عقاید از دست اولیاء

خارج شده.» شرکت‌کننده شماره ۸

«قبول نکردن صحبت‌هایی که قبلاً به‌راحتی می‌پذیرفتند و سرکش شدن فرزندان.»

شرکت‌کننده شماره ۸

آمیختگی مرز درست و نادرست؛ در برخی موارد تشخیص درست و نادرست توسط فرزندان و دانش‌آموزان شرکت‌کنندگان کاهش یافته است، آنجا که فرزندان و دانش‌آموزان به‌دلیل بی‌اطلاعی از بخش‌های مثبت و منفی فضای مجازی به استفاده صحیح از این فضا نائل نشده‌اند، این آمیختگی بیشتر مشهود است.

«با توجه به هجوم اطلاعات درست و غلط، شاید تفکیک و درک صحیح با توجه به

گسترده‌گی اطلاعات برای فرزندان مشکل باشد.» شرکت‌کننده شماره ۱۶

ایجاد زمینه برای دسترسی‌های نامناسب؛ براساس پاسخ‌های تشریحی به دست آمده از شرکت‌کنندگان، فرزندان و دانش‌آموزان ایشان، به‌دلیل دسترسی به محتوای نامناسب و خارج از محدوده سنی، از آموزش‌های غلط استفاده کرده‌اند.

«ممکن است به دلیل کم تجربه بودن و عدم آموزش های لازم در سایت های مستهجن وارد شوند.» شرکت کننده شماره ۹

«به دلیل عدم آشنایی مناسب با این فضا باعث شده که یک فضای محرمانه در داخل خانه برای فرزندان ایجاد شده است و بدون دغدغه به سایت های مختلف در این فضا دسترسی یابند.» شرکت کننده شماره ۱۴

اختلال در فعالیت های اصلی؛ به دلیل استفاده بی رویه و نامناسب فرزندان و دانش آموزان شرکت کنندگان، فرزندان و دانش آموزان در برخی موارد از فضای درس دور شده اند و به اتلاف وقت پرداخته اند و در مواردی از مسئولیت های فردی و خانوادگی سرباز زده اند. این اتلاف وقت زمینه ساز بروز خستگی و نداشتن تمرکز در انجام کارهای روزانه و به ویژه امور مربوط به تحصیل دانش آموزان بوده است.

«با خستگی وارد فرایند کلاس می شوند و اغلب به دلیل درگیری در شبکه ها بوده است.» شرکت کننده شماره ۲۲

«تأخیر افتادن مسئولیت های فردی و خانوادگی.» شرکت کننده شماره ۳

کمرنگ شدن ارتباطات واقعی؛ فرزندان و دانش آموزان نیز در اثر استفاده بی رویه از فضای مجازی به دوست یابی هایی بدون شناخت پرداخته اند و از فضای گفت و گو و خانواده و بازی های سنتی به دور شده اند.

«دوستی هایی که با شناخت واقعی از طرف مقابل شکل نمی گیرد و آسیب رسان خواهد بود» شرکت کننده شماره ۷

عوارض روانی؛ فرزندان و دانش آموزان شرکت کنندگان دچار عوارض روانی چون درگیری فکری و عصبی، وابستگی به فضای مجازی، بلندپروازی غیر واقعی، خیال بافی، افسردگی و سردرگمی شده اند.

«موجب عصبی شدن، پرخاشگری و وابستگی به فضای مجازی شده است.» شرکت کننده شماره ۱۳

عوارض جسمی؛ بر پایه نظرات شرکت کنندگان، در اثر استفاده از فضای مجازی، فرزندان و دانش آموزان دچار عوارض جسمی چون کم اشتها، چاقی، کم تحرکی و افت انرژی شده اند.

«بی تحرکی باعث چاقی فرزندان شده است.» شرکت کننده شماره ۷

خوشه جامعه:

دگرگونی در عرف؛ شرکت‌کنندگان بیان کرده‌اند که در اثر استفاده از فضای مجازی دگرگونی‌ها یید در عرف چون اتلاف بیهوده وقت، رواج اصطلاحات ناپسند، پایین آمدن سرانه مطالعه و افزایش توجه به تجملات و تشریفات شده‌اند.

«موجب باب شدن اصطلاحات زشت و ناپسند شده.» شرکت‌کننده شماره ۶

«سطح مطالعات کتابخوانی تغییر نماید و به فرهنگ جدید وب‌گردی تبدیل شود.»

شرکت‌کننده شماره ۹

آسیب‌های جسمی و روحی؛ فضای مجازی در برخی موارد آسیب‌های جسمی و روحی برای جامعه به ارمغان آورده است، آسیب‌هایی چون سرگرم شدن به سرگرمی‌های کاذب و غیراخلاقی، بلوغ زودرس نوجوانان، وابستگی به ابزارهای این فضا و کم شدن فعالیت‌های جسمی، از عوارض این فضای بوده است.

«وابستگی به موبایل و سایر وسایل ارتباط‌جمعی.» شرکت‌کننده شماره ۱

«باعث بلوغ زودرس نوجوانان شده است.» شرکت‌کننده شماره ۱۴

زمینه‌سازی برای تشویش در جامعه؛ کسب‌وکارهای غیرمجاز، رشد و سوءاستفاده برخی گروه‌های انحرافی، انتشار اخبار نادرست، زمینه‌تهدمت زنی، ریختن آبروی برخی افراد، تشویش اذهان عمومی، تخریب چهره‌های مطرح جامعه، آمیختگی اخبار درست و نادرست، ایجاد ناامنی، اخبار دروغ و شایعات، القای فرهنگ بیگانه و غیرایرانی باعث بروز ناامیدی و افت اعتماد عمومی در جامعه شده است.

«شایعات غیر موثق فضای روانی جامعه را مختل و مخدوش می‌نمایند.»

شرکت‌کننده شماره ۱۹

«متأسفانه به دلیل عدم آموزش صحیح استفاده از فضای مجازی، کاربران هر مطلبی را

به راحتی قبول می‌کند و هرگز دنبال صحت آن نمی‌گردند.» شرکت‌کننده شماره ۱۷

دگرگونی در دینداری؛ در برخی موارد قبح گناه در جامعه از بین رفته است. محتوای کم تناسب با دین اسلام و ارائه شده در فضای مجازی، موجب افزایش دین‌گریزی و سست شدن اعتقادات مذهبی در جامعه شده است.

«باعث دوری خانواده‌ها از شریعت و دوری از آموزه‌های دینی شده است.»

شرکت‌کننده شماره ۴

زمینه‌سازی برای دگرگونی روابط بین فردی؛ در اثر استفاده نادرست از فضای مجازی در برخی افراد، زمینه افزایش خیانت‌های زناشویی، طلاق دهی عاطفی، افزایش سطح توقعات از زندگی و همسران، حاکم شدن سردی و کدورت بین افراد و دور شدن افراد جامعه، فراهم شده است. «سطح توقعات از زندگی و همسران افزایش پیدا کرده.» شرکت‌کننده شماره ۱۰
«باعث به وجود آمدن سردی و کدورت بین اعضای خانواده شده.» شرکت‌کننده شماره ۱

در مجموع، می‌توان گزاره‌های زیر را با توجه به تحلیل پاسخ‌های تشریحی به دست آمده از شرکت‌کنندگان، صورت‌بندی کرد:
فضای مجازی با افزایش و تسهیل ارتباطات شغلی و خانوادگی، زمینه کاهش هزینه‌ها و صرفه‌جویی را پدید آورده است. همچنین با بسترسازی، برای کارآفرینی موجب نفع اقتصادی در خانواده و جامعه شده است.

برخی افراد به علت دگرگونی در ارزش‌هایشان که ناشی از استفاده از فضای مجازی بوده است، از واقعیت فاصله گرفته و به اتلاف وقت در این فضا پرداخته‌اند. فرزندان با دستیابی به محتوای نامناسب در فضای مجازی، دچار عوارض روحی و روانی شده و در فعالیت‌های اصلی آنها اختلال ایجاد شده است. در برخی موارد، ممکن است، این فضا با فراهم کردن زمینه برای دگرگونی در دینداری افراد و زمینه‌سازی برای تشویش در جامعه، حیات جامعه را دستخوش تزلزل نماید (شکل ۵).

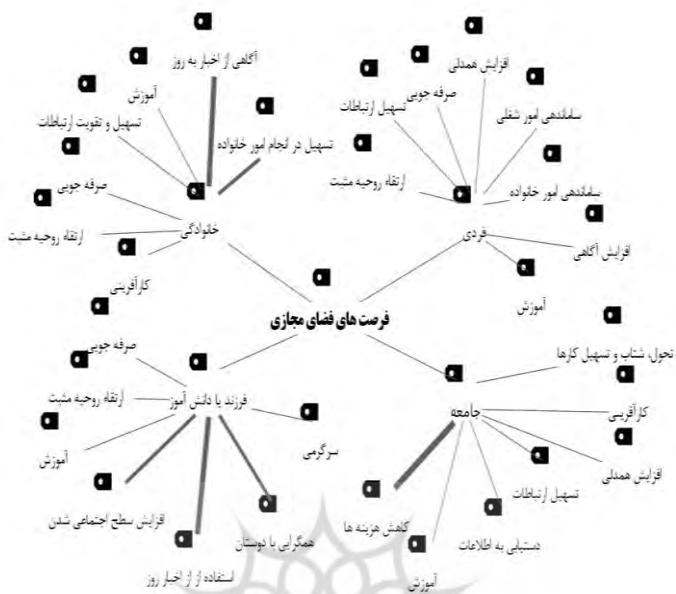

شکل ۵. مدل فرصت‌ها و تهدیدهای فضای مجازی

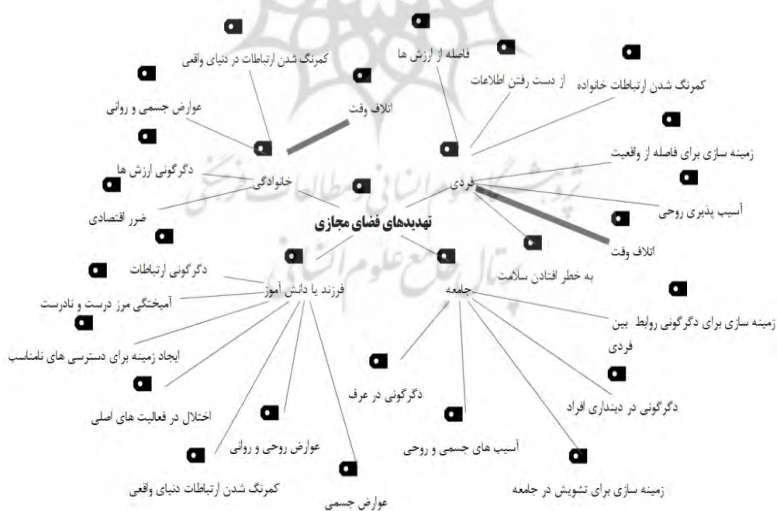
بخش دوم: ارائه یافته‌ها با نقشه

بر اساس نقشه به دست آمده از نرم‌افزار مکس کیو دی ای و بر پایه پاسخ‌های تشریحی شرکت کنندگان، برخی درون‌مایه‌ها، تکرار بیشتری داشته‌اند که می‌تواند نشان از اهمیت آن درون‌مایه در نظر شرکت کنندگان باشد (تصویر ۶ و ۷ را ببینید)؛ اشیاء ارتباطی^۱ ضخیم‌تر نشان از تکرار بیشتر کدها در پژوهش دارد. در بخش فرصت‌های فضای مجازی و در خوشه خانوادگی، بیشترین تکرار کدها به درون‌مایه‌های «آگاهی از اخبار روز» و «تسهیل در انجام امور خانواده»، تعلق گرفته است. در خوشه فرزند یا دانش‌آموز، بیشترین تکرار کدها به درون‌مایه‌های «استفاده از اخبار روز»، «افزایش سطح اجتماعی شدن» و «همگرایی با دوستان» و در خوشه جامعه بیشترین تکرار کدها به درون‌مایه «کاهش هزینه‌ها» تعلق دارد و بقیه کدها تقریباً میزان تکرار یکسانی داشته‌اند.

در مؤلفه تهدیدهای فضای مجازی، تقریباً همه درون‌مایه‌ها از لحاظ تکرار دارای وزن یکسانی هستند و تنها در دو خوشه فردی و خانوادگی، تکرار کدهای مربوط به درون‌مایه «اتلاف وقت»، بیشتر بوده است.

شکل ۶. نقشه درون‌مایه‌ها (کدها) مؤلفه فرصت‌های فضای مجازی

شکل ۷. نقشه درون‌مایه‌ها (کدها) مؤلفه تهدیدهای فضای مجازی

بحث و نتیجه گیری

انسان موجودی اجتماعی است و ارتباط باهمنوع، جزء جدایی ناپذیر زندگی او برشمرده می شود. انسان ها از ابتدا سعی کردند با زبان سر، با یکدیگر ارتباط برقرار کنند و تا به امروز که ابزار و امکان های جدیدی برای برقراری ارتباط بین انسان ها در دسترس عموم قرار دارد. فضای مجازی، امکان قدرتمندی برای برقراری ارتباطات بشری است. پارادایم نوین فناوری، بیش از پیش، پیوستگی بین توسعه فناوری های نوین و شکل زندگی اجتماعی و کنشگری در عرصه های اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و مذهبی را مورد توجه قرار داده است. پدیده رسانه اجتماعی، به عنوان مولود فناوری های نوین اطلاعاتی و ارتباطی، عرصه های کنشگری را دگرگون ساخته است. خانیکی و بابائی، (۱۳۹۰)؛ مطالعه حسنی و کلانتری (۱۳۹۶)، نشان داده است که تعاملات در شبکه های اجتماعی دارای پیامدهایی است که می تواند به خارج از محیط فضای مجازی تسری پیدا کند.

این پژوهش به واکاوی در تجربه زیسته بزرگسالان از فرصت ها و تهدیدهای ادراک شده فضای مجازی در چهار حوزه فردی، خانوادگی، فرزند و دانش آموز و جامعه پرداخت. تحلیل داده ها در مؤلفه فرصت های فضای مجازی در چهار حوزه فردی، خانوادگی، دانش آموزی (فرزندان) و جامعه به ترتیب به شناسایی ۸، ۷، ۷ و ۶ درون مایه منتج گردید. همچنین تحلیل تجربه زیسته بزرگسالان مورد مطالعه در خصوص تهدیدهای ادراک شده در فضای مجازی، در چهار حوزه فردی، خانوادگی، دانش آموزی (فرزندان) و جامعه به ترتیب به شناسایی ۷، ۵، ۷ و ۵ درون مایه منجر گردید.

فضای مجازی فرصت های بی شماری را در اختیار کاربران خود قرار می دهد که می تواند، زمینه تسهیل و تسریع کارها را فراهم نماید. پژوهش ها نشان می دهد که نداشتن راهبرد مشخص و آموزش صحیح استفاده از فضای اینترنت می تواند استفاده کاربران از فرصت های ماهیتی و موقعیتی شبکه اینترنت را با چالش هایی همراه سازد. در این راستا، جوادی (۱۳۸۳) در مطالعه خود اذعان می نماید که به علت زمان بر بودن استفاده از اینترنت، در صورت عدم کنترل، این امر می تواند بر میزان و کیفیت روابط اجتماعی و خانوادگی و مدت تعامل فرد با خانواده اش تأثیر بگذارد و حتی آن را کاهش دهد (نقل از ربیعی و محمدزاده، ۱۳۹۲). به نظر می رسد، تغییر افراطی و معنادار میزان و ماهیت روابط مابین اعضای خانواده و به ویژه زوجین از روابط رودررو به روابط مجازی، می توان زمینه ساز بروز دلسردی و بعضاً جدایی عاطفی را فراهم نماید (صبغی، صالحی و مقدمزاده، ۱۳۹۶). از نظر شرکت کنندگان، اتلاف وقت، مهم ترین اثر سوء فضای مجازی، است. اهمیت وقت برای انسان تا بدانجا است که خداوند متعال به وقت، قسم یاد کرده است و بارها در قرآن کریم، اهمیت آن را به انسان گوشزد کرده است:

والعصر، قسم به وقت، (سوره عصر، آیه ۱). این امر ضرورت آموزش نحوه مدیریت اوقات فراغت به خانواده‌ها و دیگر شهروندان را دوچندان می‌نماید. در درون‌مایه تسهیل ارتباطات، همان‌گونه که تسریع در برقراری ارتباط با دیگران و انجام خریدهای برخط (آنلاین)، ارتباطات با دیگران را آسان می‌کند، اما اگر آموزش‌های لازم برای بهره‌مندی درست از این فضا صورت نگیرد و افراد دچار استفاده بی‌رویه از این فضا شوند به اتلاف وقت خود، خواهند پرداخت و حتی در اثر از دست رفتن اطلاعات شخصی دچار خسران می‌گردند. بین شیوه زندگی متأثر از فضای مجازی و سلامت روان رابطه معنادار و مستقیمی وجود دارد (نظری، طاهری، بختیار، حسین‌آبادی، ۱۳۹۶). همان‌گونه که در بخش تهدیدها مشخص شد، در برخی موارد، ارزش‌ها دگرگون شده و افراد علاوه بر عوارض جسمی دچار عوارض روانی ناشی از این فضا خواهند شد. غفوری و صالحی (۱۳۹۵) در مطالعه خود، ضمن تبیین فرایند دگرگونی ارزش‌ها و به ویژه کم‌توجهی به ارزش‌های الهی، به تأثیرات و زمینه‌سازی این دگرگونی‌ها در بروز مخاطرات روانی و اثراتی که بر سلامت خانواده و روابط خانوادگی و اجتماعی دارد، اشاره داشته‌اند. بزرگسالان مورد مطالعه در خوشه فردی نگران دستیابی فرزندان و دانش‌آموزان به محتوای نامناسب بودند که این می‌تواند ضرورت آموزش‌های اخلاقی و دینی را برای کاربران نوجوان بیشتر کند. توجه به آموزه‌های قرآن کریم می‌تواند در تربیت نسلی با اخلاق و دین‌مدار مؤثر باشد، توجه به آیه شریفه «فَلْ يَنْظُرِ الْإِنْسَانُ إِلَى طَعَامِهِ» انسان باید به غذای خود بنگرد (آیه ۲۴ سوره عبس)، می‌تواند ضرورت توجه به ورودی‌های جسم به روح (چشم، گوش و...) را افزایش دهد. به نظر نوروزی، کاظمی و شاهمرادی (۱۳۹۶)، ارائه آموزش‌های لازم به منظور ترغیب کاربران به استفاده کمتر از فضای مجازی و ایجاد جایگزین، یکی از راهکارهایی است که در مواجهه با آسیب‌ها و چالش‌های فضای مجازی می‌توان ارائه داد.

فقر آموزش یا وجود رویکردهایی نادرست در آموزش، نیز از دلایل تسهیلگر در بروز و تشدید ارزش‌های غلط به‌شمار می‌رود (غفوری و صالحی، ۱۳۹۵). سیاست‌ها و برنامه‌های فرهنگی و اجتماعی کشورها را می‌توان به سیاست‌های سلبی و ایجابی تقسیم کرد. سیاست‌های سلبی شامل سیاست‌ها و برنامه‌های حذف، واپایش و نظارت؛ سیاست‌های ایجابی فرهنگی و اجتماعی جوامع، برنامه‌ها و سیاست‌هایی معطوف به تولید محتوا، مدیریت محتوا، برنامه‌های دیجیتال‌سازی اطلاعات آنالوگ و دسترس‌پذیر ساختن اطلاعات و محتوا در شبکه اینترنت است.

شناخت آسیب‌ها و چالش‌های فرهنگی و ارزشی فضای مجازی در ساحت تربیت اجتماعی و سیاسی جامعه و نحوه عملکرد آن نباید منتج به عقب‌نشینی و گرفتن موضع تدافعی در مقابل این ابزارهای نوین فناورانه شود؛ بلکه سخن این است که باید در مقابل هجمه‌های

فرهنگی و واپایش اطلاعاتی یک‌طرفه شبکه‌های اجتماعی، جامعه را مجهز به شناخت و مهارت بهره‌برداری کرد. البته تمام مسئولیت اجتماعی مقابله با همه‌های فرهنگی و رسانه‌ای نوین بر عهده جامعه نیست و مسئولان امر نیز باید با قاعده‌مند سازی و نظارت مؤثر از جامعه در برابر آسیب‌ها و بداخلاقی‌های فضای مجازی همانند فضای حقیقی محافظت کنند و به جای بستن و حذف صورت مسئله، به دنبال حل مسئله از طریق شناخت و بهره‌برداری از فرصت‌ها باشند (سمیعانی و حاجی محمدجواد خشکه، ۱۳۹۴).

به نظر می‌رسد فضای مجازی به مدیریت نیاز خواهد داشت تا آموزش‌های لازم در اختیار افراد قرار گیرد و حتی همان‌گونه که گذشت از فضای مجازی فرصتی برای انجام آموزش‌های بهینه ایجاد نمود تا کاربران بتوانند از این فضا به نفع خود، خانواده و درنهایت جامعه خود استفاده نمایند. بر این اساس پیشنهاد می‌شود:

- ≠ کلاس‌های آموزش مهارت برنامه‌ریزی و کنترل زمان، از طریق فضای مجازی فراهم آید تا کاربران به این دست از آموزش‌ها به‌صورت آسان دسترسی داشته باشند؛
- ≠ به‌گونه‌ای طراحی گردد که افراد با‌عنوان و حتی تصویر واقعی از فضای مجازی استفاده نمایند و در امکان شبکه‌های اجتماعی مجازی، این یک فرهنگ داخل گروه‌ها و کانال‌ها باشد که افراد با اسامی مستعار و تصویر غیرواقعی، مجاز به استفاده از گروه‌ها و کانال‌ها و عضویت در آن‌ها نباشند. این فرهنگ داخلی در فضای مجازی نیاز به همت خود کاربران دارد تا قوانینی هرچند داخلی برای این فضا وضع و اجرا نمایند؛
- ≠ در مطالعه‌ای مبتنی بر روش نظریه برخاسته از داده‌ها، فرایند تأثیر و تأثر هر یک از عوامل شناسایی شده، تبیین شده و خرده‌نظریه بومی در خصوص آن تدوین شود؛
- ≠ شرایط استفاده از پیام‌رسان‌های داخلی برای هم‌وطنان، تقویت شود.

منابع و مأخذ

قرآن کریم.

- ابوالعالی، خدیجه (۱۳۹۰). پژوهش کیفی از نظریه تا عمل، تهران: نشر علم.
- بازرگان، عباس (۱۳۹۱). روش‌های تحقیق کیفی و آمیخته، تهران: نشر دیدار.
- بهمن‌آبادی، فاطمه؛ ملیحه جمشیدی و کیوان صالحی (۱۳۹۴). «بازنمایی ادراک کودکان پیش‌دبستانی از پدیده حجاب: مطالعه به روش پدیدارشناسی»، تهران: کنفرانس سالانه رویکردهای نوین پژوهشی در علوم رفتاری.
- جلالی، رستم (۱۳۹۱). «نمونه‌گیری در پژوهش کیفی»، مجله تحقیقات کیفی در علوم سلامت، شماره ۴: ۳۲۰-۳۱۰.
- حسینی، حسین و عبدالحسین کلانتری (۱۳۹۶). «تحلیل پدیدارشناختی تجربه زیسته کاربران شبکه‌های اجتماعی تصویری اینستاگرام در ایران»، فصلنامه علمی «مطالعات فرهنگ - ارتباطات»، شماره ۴۰: ۶۳-۳۳.
- خانیکی، هادی و محمود بابائی (۱۳۹۰). «فضای سایبر و شبکه‌های اجتماعی»، فصلنامه انجمن ایرانی مطالعات جامعه اطلاعاتی، شماره ۱: ۹۶-۷۱.
- ربیعی، علی و فرشته محمدزاده یزد (۱۳۹۱). «آسیب‌شناسی فضای مجازی؛ بررسی تأثیر استفاده از اینترنت بر انزوای اجتماعی دانشجویان»، فصلنامه راهبرد اجتماعی فرهنگی، شماره ۶: ۶۰-۴۲.
- زندوانیان، احمد؛ مریم حیدری؛ ریحانه باقری و فاطمه عطارزاده (۱۳۹۲). «آسیب‌های فضای مجازی در بین دانش‌آموزان دختر»، مطالعات فرهنگ - ارتباطات، شماره ۲۳: ۲۱۶-۱۹۵.
- سمیعیانی، محمد و حمیدرضا حاجی محمدجوادی خشکه (۱۳۹۴). «تبیین فرصت‌ها، چالش‌ها و کارکردهای فضای مجازی در ساحت تربیت سیاسی و اجتماعی»، مجله بصیرت و تربیت اسلامی، شماره ۳۵: ۱۵۴-۱۲۲.
- صالحی، کیوان؛ عباس بازرگان؛ ناهید صادقی و محسن شکوهی‌یکتا (۱۳۹۴). «بازنمایی ادراکات و تجارب زیسته معلمان از آسیب‌های احتمالی ناشی از اجرای طرح ارزشیابی توصیفی در مدارس ابتدایی»، فصلنامه مطالعات اندازه‌گیری و ارزشیابی آموزشی، شماره ۹: ۹۹-۵۹.
- صباعی، فاطمه؛ کیوان صالحی و علی مقدم‌زاده (۱۳۹۶). «بازنمایی ادراک و تجربه زیسته زوجین از علل بروز جدایی عاطفی: مطالعه‌ای به روش پدیدارشناسی». پژوهش‌های مشاوره (تازه‌ها و پژوهش‌های مشاوره سابق)، شماره ۶۲: ۳۱-۴.
- عبدالخانی، علی (۱۳۹۴). «تحلیل محتوای بیانات مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی) در زمینه فتنه، یک مطالعه کیفی»، مجله مطالعات بیداری اسلامی، شماره ۷: ۱۱۸-۷۹.
- غفوری، آرزو و کیوان صالحی (۱۳۹۵). «بازنمایی فرآیند شکل‌گیری دگرگونی‌های ارزشی در افراد با محوریت زنان»، فصلنامه مطالعات اجتماعی-روانشناختی زنان، شماره ۴: ۲۰۸-۱۵۷.
- فرخ‌نیا، رحیم و اعظم لطفی (۱۳۹۰). «بررسی تأثیر فضای مجازی اینترنت بر مدگرایی»، فصلنامه انجمن ایرانی مطالعات فرهنگی و ارتباطات، شماره ۲۲: ۱۱۵-۹۲.

کشن زارع، رقیه و کیوان صالحی (۱۳۹۴). «بازنمایی آسیب‌های شبکه‌های اجتماعی تلفن همراه برای دانشجویان: یک مطالعه کیفی». دومین کنفرانس بین‌المللی علوم رفتاری و مطالعات اجتماعی، استانبول.

نظری، هدایت؛ زهرا طاهری؛ کتابون بختیار و رضا حسین‌آبادی (۱۳۹۶). «بررسی شیوه زندگی متأثر از فضای مجازی و تأثیر آن بر سلامت روان»، فصلنامه علمی پژوهشی دانشگاه علوم لرستان، شماره ۴: ۷۶-۸۷.

نوروزی، مجتبی؛ ابوالفضل کاظمی و سیده فاطمه شاهمرادی (۱۳۹۶). «راهکارهای تربیت دینی در فضای مجازی با تأکید بر آموزه‌های قرآن و سیره رضوی»، فصلنامه فرهنگ رضوی، شماره ۱۹: ۲۱۱-۱۷۷.

هاتف، مهدی (۱۳۸۶). «امنیت در فضای مجازی (چالش‌ها و چشم‌اندازها)»، دومانهنامه توسعه انسانی پلیس، شماره ۱۵: ۷۱-۴۷.

یاسمین‌زاد، عرفان؛ اکرم آزادی و محمدرضا امویید (۱۳۹۱). «فضای مجازی، امنیت اجتماعی، راهبردها و استراتژی‌ها»، همایش ملی صنایع فرهنگی نقش آن در توسعه پایدار.

Ghafoori, A., & Salehi, K. (2017). Using Action Research to Promote Performance of Working with Computer for First High School Students, **Proceedings of INTED Conference**, Valencia, Spain.

Glaser, B. G., & Strauss, A. L. (1967). **The Discovery of Grounded Theory, A Division of Transaction Publishers**, New Brunswick (U.S.A.) and London (U.K.).

Harrison, C. (2006). Cyberspace and Child Abuse Images, **Affilia, University of Warwick, Coventry, England**, 21(4), 365-379.

James, C. (2016). Cybersecurity Threats Challenges Opportunities, creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0.

Morrow, R., Rodriguez, A. & King, N. (2015). Colaizzi's descriptive phenomenological method. **The Psychologist**, 28(8), 643-644.

Salehi, K., & Golafshani, N. (2010). Using mixed methods in research studies: an opportunity with its challenges. **International journal of multiple research approaches**, 4, 186 – 191.

Scotland, J. (2012). Exploring the Philosophical Underpinnings of Research: Relating Ontology and Epistemology to the Methodology and Methods of the Scientific, Interpretive, and Critical Research Paradigms, **English Language Teaching**, 5(9), 9-16.

Teddlie, C., & Tashakkori, A. (2009). **Foundations of Mixed Method Research: Integrating Quantitative and Qualitative Techniques in the Social and Behavioral Sciences**, London: Sage Publications.

Walsh, I., Holton, J. A., Bailyn, L., Fernandez, W., Levina, N. & Glaser, B. (2015). What Grounded Theory Is A Critically Reflective Conversation Among Scholars: **Organizational Research Methods**, 18(4), 581-599